

POHŘEBNÍ RITUÁLY NA VENKOVĚ

FUNERAL RITUALS IN THE COUNTRYSIDE

Naděžda Špatenková¹

Abstrakt

Umírání, smrt a truchlení je nedílnou součástí života jedince, rodiny, komunity či společnosti jako celku. Všichni jmenovaní pak hledají určité možnosti a způsoby vypořádání se se smrtí. Takovým způsobem je např. legitimizace skrze symbolické světy či pohřební rituály. Předložený text akcentuje význam pohřebních rituálů a jejich proměnu na našem území. V uplynulých desetiletích došlo k poměrně razantní proměně pohřebních rituálů. Nejprve se jednalo o vytěsnění obvyklých náboženských (církvních) rituálů občanskými pohřby, od nichž se po tzv. „sametové revoluci“ v roce 1989 postupně upouštělo a hledají se jiné, inovativní a doposud ještě nevyprázdněné rituály. Aktuálně se uplatňuje např. přírodní pohřebnictví, případně tzv. humanistické pohřby. Objevuje se také odklon od pohřebního rituálu jako takového, např. ve formě pohřbu bez obřadu, rozloučení s urnou, tzv. „ekonomického“ pohřbu (splňující kritérium na nejnižší možné náklady) nebo dokonce „sociálního“ pohřbu, což je ve skutečnosti pohřeb sjednaný obcí. Nicméně přesto všechno v tradičních komunitách přetrvávají tradiční církevní (náboženské) rituály, které nebyly výrazněji pozměněny ani v průběhu druhé poloviny 20. století a ani na počátku 21. století, což je v předloženém textu spíše antropologického a etnografického charakteru prezentováno na příkladu obce Štítná nad Vlčí-Popov. Teprve epidemiologická situace v souvislosti s pandemií onemocnění covid-19 poněkud pozměnila tyto obvyklé pohřební rituály a vnesla prvky doposud zde ne příliš implementované, např. pohřeb žehem (kremaci).

Klíčová slova

pohřeb, pohřební rituál, obřad, venkov, město, církevní pohřeb, občanský pohřeb, kremace

Abstract

Dying, death and mourning is an integral part of the life of individuals, families, communities and society. All of them seek certain options and ways of dealing with

¹ Ústav pedagogických a psychologických věd, Fakulta veřejných politik v Opavě, Slezská univerzita v Opavě

death. These include legitimization through symbolic worlds and/or funeral rituals. The paper accentuates the importance of funeral rituals and their transformation in the Czech Republic. In the past decades, funeral rituals have been transformed quite dramatically. First, the usual religious (church) rituals were replaced by civil funerals, which were gradually abandoned after the so-called Velvet Revolution in 1989. Later, other, innovative and as yet unexplored rituals have been sought. Currently, natural or the so-called humanistic burials are used. There has also been a shift from funeral rituals as such to funerals without ceremonies, last goodbyes with urns, the so-called economic funerals (meeting the criterion of the lowest possible cost) or "social" funerals, i.e. funerals arranged by municipalities. However, traditional religious rituals persist in traditional communities and have not been significantly altered during the second half of the 20th century or at the beginning of the 21st century. The paper, which is of a rather anthropological and ethnographic nature, presents this present text using the example of the village of Štítná nad Vláří-Popov. Only the epidemiological measures related to the Covid-19 pandemic somewhat changed the local usual funeral rituals and introduced elements that had not been implemented much before, such as cremation.

Keywords

burial, funeral ritual, ceremony, country, town, church burial, civil burial, cremation

ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Dějiny lidského života jsou ve svém důsledku zároveň dějinami smrti (Bugel a kol., 2016, s. 7). Smrt byla, je a bude (ať chceme či nikoliv) nedílnou součástí života jedince, rodiny, komunity i celé společnosti. Představuje určitou „mezní zkušenost“, s níž se každá společnost i její jednotliví členové musí nějakým způsobem vyrovnat, legitimizovat ji (Berger, Luckmann, 1999, s. 101). K legitimizaci smrti dochází např. prostřednictvím vytváření symbolických světů, jak na úrovni jednotlivce, tedy individuální symbolické světy, tak na skupinové úrovni, tedy kolektivní symbolické světy. Obvyklým legitimizačním postupem smrti je náboženský výklad reality. Jiným způsobem, jak je možné legitimizovat smrt, je vyrovnání se s ní prostřednictvím určitých pohřebních rituálů. Nešporová (2013, s. 102) připomíná, že pomocí pohřebních rituálů se potvrzuje platnost sdílených symbolických světů. Tradiční pohřební rituály jsou založeny na symbolickém světě, který je do značné míry tvořen náboženskou a spirituální složkou, ale mohou mít i jiné opory, které jim poskytují význam. Příkladem nenáboženských obřadů jsou např. socialistické pohřby, které se v naší republice prosazovaly od 50. let minulého století, v současnosti

jsou to např. tzv. přírodní pohřby akcentující ekologickou perspektivu nebo humanistické pohřby, které záměrně eliminují náboženskou symboliku a zdůrazňují osobnost zemřelého a jeho život (Nešporová, 2013, s. 103; Davies, 2002; Davies, Rumble, 2012; Clayden, Dixon, 2007).

Pohřební rituály jako způsob legitimizace smrti ve společnosti především v posledních desetiletích doznaly značných změn. Na našem území se církevní pohřby vedené duchovním datují již od 13. století (Frolec, 1985, s. 263). Tento „základní“ model pohřebního obřadu se prakticky až do začátku 20. století formoval právě pod vlivem křesťanských myšlenek a křesťanské církevní symboliky (Navrátilová, 2004, s. 225). Katolická církev, která je u nás nejrozšířenější, také vždy usilovala o to, aby byla těla zemřelých ukládána do země, ať už tím, že tento úkon provázela příslušnými obřady, které měly poukázat na symbolický a náboženský význam pohřebního rituálu, tak rovněž tím, že prosazovala kanonické tresty vůči těm, kteří jednali v rozporu s touto praxí. Pohřeb žehem byl v kontextu křesťanství dlouho chápán jako „pohanský“, posléze ho akceptovaly protestantské církve, a nakonec i církev katolická (Halík in Ondračka, Kropáček, Halík, Lyčka, Zemánek, 2010, s. 71). Prakticky až do roku 1918 byla kremace na našem území, resp. na území celé rakouské monarchie zakázána. Teprve ve 20. století nastává postupný odklon od církevních rituálů úzce spjatých s tradičním křesťanským kulturním prostředím. Postupně se také začalo ustupovat i od téměř výlučného způsobu pohřbívání do země a pomalu, ale jistě se začala prosazovat kremace. Kremaci začala od roku 1899 propagovat Společnost pro spalování mrtvol, po jejím zániku to byl spolek Krematorium (později Společnost přátel žehu), založený v roce 1909 a jehož prvním předsedou byl básník a dramatik Jaroslav Kvapil (Kovář, 2001; Šejvl, Stejskal, 2011). Pokrokové kremační hnutí usilovalo o to, aby byl doposud obvyklý způsob pohřbívání zemřelých do země nahrazen kremací. V roce 1918 bylo zprovozněno první krematorium na našem území, a to v Liberci, první kremace se konala 31. 10. 1918 (<https://www.pamatkovykatalog.cz/krematorium-13867008>). V roce 1919 byl pak vydán zákon o pohřbívání ohněm, nazvaný podle autora „Lex Kvapil“, který byl účinný od 9. dubna 1919. Jeden z našich nejstručnějších zákonů měl jen dva paragrafy: „§ 1 – Pohřbívání ohněm jest povoleno, § 2 – Provedením zákona je pověřen ministr veřejného zdravotnictví ve srozumění s ministrem vnitra a spravedlnosti“ (Zákon č. 180/1919 Sb.). Příklon k občanským pohřebním rituálům ještě více zesílil ve druhé polovině 20. století především díky vlivu komunistické ideologie (Babička 2005; Nešpor, Nešporová 2011; Nešporová 2013). Zatímco ještě v 50. letech minulého století mělo asi 75 % zemřelých katolický pohřeb, v roce 1987 to bylo téměř o polovinu méně, tedy 39 % zemřelých (Babička, 2005; Kotrlý, 2013).

Církev, konkrétně katolická církev nemá s kremací zásadní problém, pokud však není deklarována jako „proticírkevní akt“, resp. projev důrazného popření křesťanských dogmat, zejména vzkříšení mrtvých a nesmrtelnosti duše, protože to je v zásadní opozici vůči křesťanským obyčejům a tradicím církve (Mencl, 1922). Pokud bylo o kremaci těla zemřelého žádáno nikoli z důvodu nenávisti vůči církvi anebo projevu odporu ke křesťanským zvyklostem, ale např. z důvodů hygienických, ekonomických či jiných, ať už privátních či veřejných, dávala církev ke kremaci svolení (Jakešová, 2005; Bugel

a kol., 2016). V dekretu posvátné kongregace *pro cultu divino* se o kremaci říká (tamtéž): „*Těm, kdo se rozhodli pro kremaci svého těla lze vystrojit křesťanský pohřeb, jen pokud jejich volba není motivována důvody, které jsou v rozporu s křesťanskou naukou: to vše na základě toho, co bylo stanoveno instrukcí posvátné kongregace svatého officia De cadaverum crematione, s datem 8. května 1963, č. 2–3.*“ Podle oficiálního stanoviska církve by měly pohřební obřady v daném regionu probíhat tak, jak je zde obvyklé, ovšem takovým způsobem, aby nebyla zastíněna preference církve k pohřbívání do země a aby nedošlo k jakémukoliv pohoršení ze strany věřících, náboženskému indiferentismu nebo snad dokonce obdivu vůči kremaci. Jakešová (2005) poukazuje na to, že se daná problematika stala předmětem obnovy zvláště na II. vatikánském koncilu a našla svou kodifikaci v Kodexu kanonického práva v roce 1983. V can. 1176 §3 se praví: „*Církev živě doporučuje, aby se uchovala zbožná tradice pohřbívát těla zemřelých; nicméně, nezakazuje kremaci, pokud tato nebyla zvolena z důvodů, které odporují křesťanské nauce.*“ Ve stejném duchu je kodifikován i Kodex kánonů východních církví promulgovaný papežem Janem Pavlem II. v roce 1990. V can. 876 §3 se říká: „*Těm, kdo se rozhodli pro kremaci svého mrtvého těla, není-li patrné, že tak učinili z důvodů protiřečících křesťanskému životu, se mohou vypravit církevní pohřby, slavené ovšem tak, aby neskrývaly, že církev dává přednost pohřbívání těl a aby se vyhnulo pohoršení*“ (tamtéž). Obdobně je tato otázka upravena v Katechismu katolické církve (1995, s. 264–275): „*Církev dovoluje kremaci, jestliže taková volba nezpochybňuje víru ve vzkříšení mrtvých.*“ V současné době se kremace stala nejčastějším způsobem pohřbívání (Davies, 2002) a to nejen na našem území. V České republice aktuálně existuje 28 funkčních krematorií s 54 zárovišti (www.ceskovdatech.cz/clanek/142-hrbity-v-datech/). Češi tak jednoznačně preferují zpopelnění, a to až v 83 % případů, ve velkých městech je to až 97 % pohřbení (Lechner, 2019).

Význam pohřebního rituálu

Rituál (z lat. *ritualis* = obřadný) označuje určitý výrazný individuální nebo kolektivní způsob chování, který je standardizován, resp. je založen na vnucených nebo tradičních pravidlech (Nešpor, Václavík a kol., 2008). Představuje „*ustálený model individuálního či skupinového způsobu chování, který je založen na pravidlech přijatých v rámci dané sociální skupiny nebo komunity*“ (Hartl, Hartlová, 2010, s. 502). Rituály vznikají jako reakce jednajících osob na situace rozhodování nebo strachu. Rituály pro svou identickou opakovatelnost fungují jako určitý stabilizátor chování. Jsou nástrojem, pomocí něhož dané společenství udržuje a upevňuje své normativní uspořádání a organizaci (Nešpor, Václavík a kol., 2008). Rituály umožňují zvládat standardní i nestandardní sociální situace a hrát v nich odpovídající sociální role. Ritualizované chování tak např. v mezních situacích pomáhá člověku orientovat se ve světě, vycházet s lidmi a podstatně mu v mnoha ohledech zjednodušuje život. „*Rituály jsou epizody opakované a zjednodušené kulturní komunikace, při nichž sdílejí přímí účastníci sociálních interakcí, stejně jako ti, kdo je pozorují, víru v deskriptivní a preskriptivní platnost symbolického obsahu komunikace*

a akceptují autenticitu svých záměrů... a zintenzivňují spojení účastníků a symbolických předmětů s pozorujícím publikem, celou danou komunitou" (Alexander, 2006, s. 29–30). Taktéž Bellová (1992) poukazuje na to, že rituály pomáhají lidem reagovat v situacích, které se vymykají běžným zvyklostem, protože představují určitý způsob chování reagující na místo, událost, problém nebo tradici, je to přirozená a adekvátní reakce na dané okolnosti. Ritualizaci považuje za „... způsob chování, který se odlišuje od jiného běžného chování prostřednictvím postupů provádění toho, co člověk dělá... je to efektivní způsob chování za určitých podmínek.“ (Bellová, 1992, s. 109–110) Rituály většinou určité události „rámuji“, označují jejich „začátek a konec“ (Connerton, 1996, s. 44). Van Gennep (1997, s. 12) odkazuje na to, že „život jednotlivce bez ohledu na typ společnosti spočívá v postupném přecházení od jednoho věku k dalšímu“. Ke všem významným životním událostem, jako je např. narození, sňatek, rodičovství nebo právě smrt, se vztahují určité rituály, které mají pomoci jedinci přejít z jedné životní etapy do druhé. Pohřeb pak podle van Gennepa (1997) představuje přechodový rituál. Přechodové rituály dělí (tamtéž) na odlučovací, pomezí nebo prahové a slučovací či rituály přijetí. Odlučovací rituály jsou nejvíce rozvinuté právě v pohřebních obřadech, které kromě jiného zahrnují i rituály obranné, např. ochranu před mrtvými, před neznámým apod. Průběh a charakter pohřebních rituálů je v různých společnostech jiný, a i v téže společnosti se tyto obřady mohou značně lišit podle národnosti, věku, pohlaví nebo společenského postavení zemřelého (Stejskal, Šejvl a kol., 2011; Ondračka, Kropáček, Halík, Lyčka, Zemánek, 2010). Příkladem pomezí rituálů je dle van Gennepa (1997) setrvávání těla zemřelého nebo rakve ve smuteční místnosti. Zemřelý, resp. jeho duše, musí urazit určitou cestu na onen svět, který bývá zpravidla podobný tomu našemu, avšak lepší pro ty, kdo si ho zaslouží. Osoby, za které nebyly provedeny pohřební rituály, jsou stejně jako nepokřtěné nebo nepojmenované děti odsouzeny k bídné existenci a nikdy nemohou proniknout do světa mrtvých ani se připojit ke společnosti, která tam vznikla. To jsou ti nejnebezpečnější mrtví. Chtěli by se znovu zapojit do světa živých a protože nemohou, chovají se k němu jako nepřátelští cizinci. Nemají zdroje pro svoji existenci, proto musí přežívat na úkor živých. Pokud v dané společnosti nebo komunitě neexistuje představa záhrobního jako výlučného místa určeného mrtvým, představuje rituál přijetí do světa mrtvých samotné pohřbení. Pohřební rituál představuje rozloučení se zemřelým a jeho vyprovodění „na onen svět“ (Tichý, Vávra, 2012). Pohřební rituál jakožto vzpomínková slavnost slouží k přerušení pomyslného pouta s mrtvým, k odloučení živých od zemřelého. Mezi odlučovací rituály patří např. omývání těla zemřelého či jiné očištné rituály, přenášení těla apod. K fyzickým (materiálním) postupům odlučování náleží rakev, především pak vlastní uzavírání rakve, hřbitov, resp. hrob a samotné zasypání hrobu. Za přijímací rituál je možné považovat např. hostinu po pohřbu (kar), jejímž smyslem je uvědomit si a prohloubit pouto mezi pozůstalými.

Přechodové rituály tedy představují společností předepsané, příp. akceptované formy chování symbolizující přechod z jedné životní etapy do druhé, z jedné podoby sociálního postavení do jiné. Pohřební rituál je největším a nejuniverzálnějším přechodovým rituálem. Umožňuje pozůstalým odpoutat se od mrtvého člena rodiny a začlenit se zpět mezi živé.

Zatímco v tradiční společnosti měly největší význam a byly nejvíce propracovány rituály, jimiž byl mrtvý přijímán do světa zemřelých, v současné společnosti má pohřeb spíše než pro zemřelého význam pro pozůstalé (Van Gennep, 1997, s. 136–152). Weinert to formuluje takto: „*Pohřeb nekonáme proto, abychom oslavili zemřelého, ale spíše proto, abychom utěšili pozůstalé.*“ (Weinert in Pera a Weinert, 1996, s. 175)

Pohřeb je obvykle považován za „*povinnost pozůstalých vůči zesnulému*“, resp. „*poslední dar zemřelému*“ (Kubíčková, 2001; Parkes, 1996; Grün, 1997; Křivohlavý, 1991). Je projevem uznání a úcty k člověku, který zemřel a je pochováván. Rituál pohřbu dává pozůstalým možnost „*vzdát zemřelému poslední poctu*“ a doprovodit ho na jeho „*poslední cestě*“. Pohřeb je ceremoniálem, který v jistém smyslu znamená ochranu před zármutkem a zoufalstvím pozůstalých, je to mechanismus odvádějící a tlumící reakce, které by mohly truchlící zahltit a ve svém důsledku ohrozit. Díky pohřbu dochází podle Alana (1989, s. 403) k regulaci vnějších projevů vnitřních stavů, neboť pohřeb je primárně sociální záležitostí. Haškovcová (2007) opět vyzdvihuje naše tradiční kulturní křesťanské prostředí, které utvářelo názory celé společnosti na pojetí smrti. Propracované církevní rituály podle ní poskytují bezpečné prostředí i těm, kteří se za normálních okolností bez víry dokážou obejít. „*Žijeme sice v sekularizovaném světě, ale ve vysoce emotivních situacích, ke kterým rozhodně patří vážná nemoc, zármutek nad hrozící ztrátou, umírání, smrt a rozloučení se zemřelým, vděčně přijímáme zklidnění, které nabízí zvládnutý řád obřadů.*“ (Haškovcová, 2007, s. 25). Avšak racionalita současné doby poněkud zpochybnila a narušila smysl tradičních rituálů, vztahujícím se k smrti (Přidalová, 1998).

Příprava pohřbu znemožňuje pozůstalým podlehout těžké situaci ztráty blízké osoby. Truchlíci jsou příliš zaneprázdněni organizací smutečního rozloučení, než aby propadli zcela svému zoufalství. Přestože je pohřebnictví nyní plně profesionalizováno, stále ještě mnoho úkonů zůstává na samotných pozůstalých. Významnou sociální funkcí pohřebního rituálu je, že veřejně uvádí pozůstalé do jejich nového stavu. Kromě toho pohřeb představuje pro pozůstalé důležitý psychologický mezník, kdy dochází k přechodu z jedné fáze truchlení do druhé, resp. z prvního stadia chaosu do druhého stadia exprese (Kubíčková, 2001). Pohřeb může přispět k tomu, že ztráta začne být chápána jako realita, zvláště mají-li pozůstalí možnost pohledu na mrtvé tělo, podle Wordena (1982, s. 49) to „*podtrhuje skutečnost a definitivnost smrti*“. Alan (1989, s. 404) o pohřbu píše: „*Pohřeb je vlastně situací, v níž člověk, který zemřel, umírá podruhé (možná i proto důstojnost pohřbu převyšuje často důstojnost umírání) – umírá pro ostatní, kteří – jako on sám dříve – hodnotí jeho život, bilancují jeho úspěchy a promarněné šance, ale navíc prožívají stav blízký katarzi: uvědomují si intenzivně sebe a svůj život, svoje postoje a vztahy, své perspektivy. A současně se rodí sociální jev památky, onoho pietního vztahu k dědictví mrtvého, který prodlužuje jeho život za sám faktický konec.*“

I samotný průběh smutečního obřadu – ať už církevního nebo občanského – má pro pozůstalé velký význam. Občanské smuteční proslovy zdůrazňují spíše bolestnost a nezvratnost ztráty pro pozůstalé a připomínají život zemřelého i to, jak nyní bude pozůstalým chybět (Kubíčková, 2001). Při církevních obřadech je kladen důraz spíše na posílení evangelijní naděje v život věčný s Kristem v Bohu a doporučuje se, aby pohřební kázání nebylo chvalozpěvem na zemřelého (Halík in Ondračka, Kropáček, Halík,

Lyčka, Zemánek, 2010, s. 78). Pohřební obřad je také prostorem, kde mohou pozůstalí otevřeně ventilovat své emoce. Zde mohou plakat a naříkat, dokonce se to od nich očekává. Weinert konstatuje: „*Pláč je bezmála společenskou povinností. Kdo však plakat nedokáže, je přesto druhými chválen: Snáší to statečně!*“ (Weinert in Pera a Weinert, 1996, s. 176). Pozůstalí také na pohřbu mohou mimo jiné vidět, kolika dalším lidem zesnulý schází, že nejsou ve svém zármutku osamoceni a je to i příležitost aktivizovat sociálně podpůrnou síť.

Metodologie

Cílem tohoto textu je poukázat na přetrvávání, existenci a význam tradičních církevních (náboženských) rituálů na venkově, a to na příkladu obce Štítná nad Vláří-Popov. Tato obec vznikla spojením dvou původně samostatných vesnic – Štítná nad Vláří a Popov. Žije zde asi 2 182 obyvatel. Obec se nachází v údolí Bílých Karpat na hlavní komunikaci mezi Brumovem-Bylnicí a Slavičínem. Část katastru tvoří hranici se Slovenskou republikou (www.stitna-popov.cz). Možná právě blízkost Slovenska podtrhuje přetrvávání tradičních náboženských rituálů, včetně pohřbívání do země, které je dodnes v této obci majoritní praxí, a to navzdory reformě pohřebních obřadů v tehdejší Československu a krematornímu trendu (Nešporová, Tóth, 2021). Text uplatňuje etnografický přístup a chronologicky reflektuje časové období zhruba od 50. let 20. století do 20. let 21. století (konkrétně do roku 2021). Nejprve bude nastíněn historický kontext pohřebních rituálů, posléze bude prezentován současný stav. Základními prameny byly nejen písemné zdroje, vč. archivních záznamů a kronik, ale taktéž rozhovory s pamětníky, kteří participovali na přípravě a realizaci pohřebních rituálů v této obci, případně se pohřbů zde účastnili jako aktéři. Celkem se zapojilo šest informantů. Nejmladšímu informantovi bylo 49 let, nejstaršímu 87 let. Rozhovory byly nahrány na diktafon, doslovně přepsány a následně analyzovány. Při analýze dat byly písemné i orální zdroje kombinovány (Silverman, 2005). Šlo především o jejich vzájemné doplnění a v jistém smyslu i jejich korekci. Kombinování přístupů orální historie s existujícími písemnými prameny umožňuje reflektovat, jak byly, resp. jsou tradiční pohřební obřady skutečně aplikovány v reálné praxi.

Průběh pohřebního obřadu ve Štítné nad Vláří-Popově

Historicky začínal vlastní pohřební rituál v obci obřadním opuštěním domu a pokračoval doprovodem nebožtíka v průvodu do kostela na mši, odkud se všichni po mši odebrali na hřbitov. Pohřeb ukončilo spuštění rakve do hrobu. Poté následovala smuteční hostina (Navrátilová, 2004, s. 225). Toto tradiční pojetí se ve Štítné nad Vláří-Popově zachovalo prakticky dodnes s výjimkou vypravení pohřbu z domu smutku, protože se v důsledku institucionalizace a medicinalizace (Špatenková, 2014) umírání přesunulo do institucí zdravotních a sociálních služeb.

Úmrtí doma

K úmrtí dříve docházelo zpravidla doma a mrtví zde setrvali až do pohřbu. „Ještě si pamatuju, že babička ležela v pokoji a my jsme se jako děcka na ňu chodili dívat. Kdy to bylo? Tak na začátku sedmdesátých roků... A Štěpánek, když umřel, ten byl taky doma až do pohřbu, to byl tak rok 1978, teď nevím přesně.“ (Informantka Jana). „Dřív bylo normální, že lidé umírali doma a rodina byla u toho s nima. Jak člověk vytušil, že přichází jeho poslední hodinka, oznámil to rodině, rozlúčil sa s nima a zařídil poslední záležitosti. Byl povolán kněz, který provedl zpověď a poskytl poslední pomazání. V tichosti, nebo naopak za modliteb všeci očekávali „kmoťričku Smrt“. Poté byly mrtvému zatlačeny oči. Tělo sa omylo a obléklo do najsvätečnejších šatů. Zvláštní pozornost byla věnována rukám – byly sepnuty jako v modlitbě, omotány růžencem a svíraly křížek. Pokoj byl uklizený, nazdobený květinami a hořely tam svíce. Postel, na které ležel mrtvý, byla čistě a pečlivě povlečena. Ostatní sa chodili s mrtvým lúčit a kondolovat pozostalým, organizovali sa spoločné modlitby. Do pohřbu bylo tělo v baráku.“ (Informant František). Podobně popisuje situaci ohledně umírání doma ve své kronice i pamětník Jaroslav Saňák (nedatováno, s. 168–170): „Když se zdály dny života nemocného sečteny, neměl o nic zájem. Zavolali kněze, aby se nemocný vyzpovídal a dostal duševní osvěžení, a tak oddaněji čekal na smrt... Když kněz šel „zaopatřovat“ nemocného /ve Štítně/, nesl ve zvláštní schránce v rukou pozdvížených hostii a asi tři kroky před ním ministrant, v jedné ruce rozžatou lucerničku, v druhé ruce zvoneček a tam, kde právě se setkávali a bili se v prsa třikrát říká: „Velebna budiž bez ustání, Nejsvětější svátost oltární“. Do Jestřebí nebo na paseky kněz vezl některý „koňák“, který měl bryčku ... Při křesťanském „zaopatřování“ domácí a někteří sousedé v síni se hlasitě modlili modlitbu za umírajícího. V jizbě nemocného byl k tomuto účelu „zaopatřování“ improvizovaný oltář. Na stole postavený kříž mezi dvěma hořícími svícemi, „hromničky“ ve skleněných svícnech, nádobka se svěcenou vodou a v ní ratolest posvěcených „kočiček“ od květné neděle, na talířku špetka soli, kousek vaty, trochu vody na zapití. Když takový člověk dotrpěl, vypustil duši, mrtvého umyli, oblékli do slušného oblečení, ruce mu sepnuli na prsou, ovinuli posvěceným růžencem a do rukou postavili malý křížek. Otec pozval stolaře, který si vzal míru na rakev, kterou během jednoho dne zhotovil a hned dva z příbuzenstva ji přinesli, vystlali bílou plachtou, jejíž čtyři konce nechali viset z rakve ven, mrtvolu vložili do ní a na stoličku nedaleko hlavy postavili rozsvícenou svíci posvěcenou na svátek „Hromnic“, zvanou hromnička. Vedle rakve postavili ve skleničce svěcenou vodu s ratolestí „kočiček“. V rakvi vedle mrtvoly položili hodně větviček rozmarýnu, který má silnou, osobitou vůni, která převažovala mrtvolný zápach. Po úpravě mrtvého se přítomní společně modlili za spásu jeho duše a nechali zvonit „umíráčkem“, aby se všichni dozvěděli, že od nás se navždy odebral jeden z nás. Když zemřel mužský, zvonilo se třikrát pět minut s přerušením dvakrát. Ženě se zvonilo dvakrát pět minut s jedním přerušením. Večer se sešly děvčata ke zhotovení velkého věnce z krušpánku a smrkových větviček. Naň připevnila růže ručně zhotovené z krepového papíru. Věnc se pak připevnil po celé délce víka rakve. Když zemřel ženatý-vdaná, na rakvi byl věnc s růžemi černými nebo fialovými. Svobodný mladý člověk měl

růže bílé. Večer také většina spoluobčanů se přišla pomodlit za spásu duše zemřelého a „kočičkou“ ve svěcené vodě pokropí mrtvolu. Někteří probděli celou noc v jizbě, kde ležela mrtvola a domácí spali, aby pozůstali sami s mrtvolou nezůstali a mohli se trochu prospat. Na druhý den odpoledne se zvonilo „do truhly“, to znamená, že mrtvý leží již v rakvi. Na třetí den se konal pohřeb. Donesly se před dům máry. Rakev se uzavřela. Dva páry silných rukou vzaly rakev a vynesli ji na máry.“ Také Navrátilová (2004, s. 225–226) popisuje, že rakev s nebožtíkem byla obvykle vystavená v síni nebo v komoře, byla otevřená, protože víko se přitloukalo většinou až před odchodem z domu. Na dvoře se mezi tím shromáždili příbuzní a sousedé ke společné modlitbě a zpěvu pohřebních písní. Byl také dodržován obyčej, že při vynášení rakve s ní bylo třikrát klepnuto o práh, na znamení loučení s domem a zažehnání toho, aby se „nebožtík nevrátil, když už mu bylo souzeno odejít, nesmí se nikdy vracet“ (Navrátilová, 2004, s. 228–229). To popisuje i Saňák (nedatováno, s. 168): „Když vycházeli z domu, ve dveřích třikrát rakev spustili k zemi /na práh/ a jeden z nich pronesl rozloučení: „Pán Bůh Vám zaplať a zůstávejte tu s Pánem Bohem“.

Smuteční průvod

„V den pohřbu provedl farář s rodinú doma rozlúčení. Ostatní smuteční hosté čekali před barákem, kde hrála hudba. Pak byla rakva se zemřelým vyzdobena svatýma obrázkama, vykropena a víko bylo zatlučeno. Na márách byla rakev nesena z baráku k obřadu do kostela.“ (Informant František) Navrátilová (2004, s. 229) tvrdí, že doprovod zemřelého na jeho poslední cestě, tedy cestě, z níž není návratu, byla nedílnou součástí tradičního pohřebního obřadu. Před odchodem na hřbitov provedl kněz v domě výkrop rakve. Někde se konal kratší či delší proslov na rozloučenou. Poté se pozůstali vydali v průvodu do kostela. Uspořádání pohřebního průvodu mělo na vesnici jednotnou, ustálenou podobu s místními variantami. Vpředu nesl ministrant kříž – symbol poslání člověka, obětování, lásky, vzkříšení a vykoupení. Za ním šly děti, vnímané jako symbol nevinnosti a naděje, dále muži a hudba. Teprve potom šel kněz se zpěváky, nosiči rakve, rodina a příbuzní, ženy, a nakonec ostatní účastníci smutečního průvodu. Toto pořadí bylo v zásadě respektováno i při občanských obřadech. Oddělení mužů a žen v pohřebním průvodu, jak tomu bylo právě v moravských Kopanicích a na Valašsku považuje Navrátilová (2004, s. 230) za archaické, nicméně v obci Štítná nad Vláří-Popov je doposud (20. léta 21. století) dodržován zvyk odděleného posazení mužů v kostele i při běžných církevních obřadech. „Všeci šli do kostela, celá dědina. Průvod měl dané pořadí: napřed šla mládež, pak muži, za nima hudba, nosiči věnců a kytic, ministranti a pak farář. Teprve potom šli nosiči s rakvú, za kterou sa řadila nejbližší rodina, vzdálenější příbuzní a průvod uzavíraly ženy z celé dědiny.“ (Informant František). Pohřeb byl a je určitou příležitostí k setkání příbuzných a známých. „...celá rodina sa zejde pěkně pohromadě...“ (Informant František). Nepřijít na pohřeb příbuznému se pokládalo za velké provinění. Doprovod zemřelého na hřbitov byl téměř „povinností“. „No to neexistovalo tam nebyť, to by byla haňba.“ (Informant Alois).

Odpros

Kolektivní loučení s nebožtíkem se konalo na více místech, např. při zastavení průvodu u církevních symbolů (kříž, kaplička, boží muka), na hranicích obce nebo na hřbitově. Určená osoba, což mohl být např. starosta, učitel nebo někdo z příbuzných prosil jménem zemřelého pozůstalé o prominutí všech jeho hříchů. Tento odpros se zpravidla třikrát opakoval, mohl být hojně prostoupen citáty z Bible, jindy byl velmi stručný, např.: „Sousedé a sousedky, jestli vám nebožtík za živa v čem ublížil, prosím vás pro Boha a pro všechny jeho svaté, odpusťte mu to!“ Přítomní pak odpovídali: „Odpusť mu Pán Bůh.“ (Navrátilová, 2004, s. 235–236). Ale mohl být i obsáhlejší (Saňák, nedatováno, s. 169–170): „Pomlčte maličko, pomlčte. Co si tak mnoho myslíme a mnoho se staráme, i kdybychom celý svět měli, přece zemřít musíme. Kde jsou naši předkové, matky i otcové, co před námi byli, také všichni zemřít museli. Ale nemáme si stěžovat, že zemřít máme, neboť nám ten příklad Kristus Pán zanechal, když ráčil přijít na tento svět. Třiatřicet let na něm žil, a pracoval pro své stvoření, a pro naše spasení, aby nás vykoupil z té poddanosti ďábelské, v které jsme zajati. A proto nechť je mladý, nebo chudý nebo prostý, zemřít musí každý. Proto si máme každý pamatovat na ty poslední věci člověka, které nás očekávají. Předně na tu smrt ukrutnou, ta nás nemine. Druhé: Na soud Boží, ten nás také nemine. Třetí: Na království nebeské, které je pro nás připravené, toho abychom neztratili. Čtvrté: Na to peklo horoucí, tam, abychom se nedostali, neboť kdo se tam dostane, ten tam na věky zůstane, uchovej nás Pane. Jaká je ta smrt nelítostná, jakou ona dělá těžkost, je dána každému, když loučí manželku od manžela, dítky od rodičů, přátele od přátelů a sousedy od sousedů. Je to těžkost nemalá, ale ještě větší těžkost dělá, když loučí duši od těla. To je těžkost taková, jako by se srdce napoli puknout mělo. Tak se podívejme každý, co je nám tento svět prospěšný a užitečný. Jak tento náš zemřelý.... Let zde žil a kolik si on za ta léta nahospodařil a nashromáždil, kolik si on z tohoto světa bídného, bere, veze nebo i také žene? Čím ho jeho přátelé vypravili, neviděl nic jiného, jedině kousek dřeva a kousek plátna, i to sotva někdy shledati může. Co kdy pro chudobné udělal potřebného, to udělal pro Boha samého. Jestli někdy lačného nakrmil, žíznivého napojil, nahého přioděl, pocestného domů přijal, nemocného navštívil, vězně ze žaláře vysvobodil a jestliže kdy mrtvého ke hrobu vyprovodil, tyto skutkové mu budou propívat před trůnem velebnosti, Boha všemohoucího. Každý člověk ví, kde se narodil, ale žádný neví, kde ho ta smrt ukrutná zachvátila, jeho údy stáhla a jej podvrátila. Již nás nevidí, neslyší, ani mluvit nemůže a snad se ani nenadál, že z toho bídného a plačtivého údolí odebíratí se bude a s námi se všemi loučit se musí. A kdyby snad někdy někoho pohněval budťo slovem nebo skutkem, nebo nějakým jiným způsobem pohoršil, já bídné a hříšné stvoření na místě jeho chci se Vám za něho odprositi. Prosím Vás pro Boha, pro Matku Boží, pro pět ran Kristových, abyste mu odpustili. Né, jak někdo povídá, neodpustím do smrti, ani po smrti, ale nemáme mít tak zatvrzelé srdce, neboť když Kristus Pán zemřel na dřevě kříže, volal k otcí svému nebeskému: Otče, odpusť křížovníkům mým, neboť nevědí, co činí. To byli Židé nevěřící, ti nevědí, co činí. My, katoličtí křesťané, každodenně říkáme: „Odpouštíme našim viníkům“, ale mnozí přece jméno Boží bereme nadarmo

a sobě odpustit nechceme. Ale jak my si neodpustíme na zemi, také nám Bůh všemohoucí neodpustí na nebi. A proto prosím ještě všechny vespolek, jak by měl někdo zatvrzelé srdce, prosím pro Boha, pro Matku Boží, pro pět ran Kristových, pro milosrdenství Boží, abyste mu odpustili, a za spásu duše jeho se se mnou pomodlili, když on se do slávy nebeské dostane, tam za nás orodovat bude. „Otče náš...“ V obci Jestřabí, která taktéž patří do katastru obce Štítná nad Vláří-Popov, tento „odpros“ prováděli sami občané bez přítomnosti kněze. Šuráň a Fojtík (2017, s. 28) tvrdí, že „odpros“ četl až do své smrti v roce 1962 zdejší starosta Josef Šuráň, po něm jeho sestra Terezie, provdaná Bařínková. Autoři podotýkají, že toto rozloučení mělo velký význam pro celou vesnickou komunitu, ve které zpravidla zemřelý prožil celý svůj život. Zároveň se tímto obřadem nebožtík ústy předčítajícího symbolicky rozloučil se svou rodnou vesnicí i zde žijícími lidmi. Obec Jestřabí se nachází od Štítné nad Vláří-Popova doslova „přes kopec“, proto byl zemřelý v rakvi na márách přinesen šesti muži z domu smutku nejprve ke kamennému kříži v obci Jestřabí, dříve na tomto místě stával dřevěný kříž, který plnil stejnou roli. Rakev stála před křížem a v prostoru kolem něj se shromáždili pozůstalí a obyvatelé obce. Rozloučení se zemřelým mělo formu krátkého obřadu s modlitbou a běžně se praktikovalo ještě v 60. letech 20. století, naposledy pak v polovině 70. let. Po rozloučení byla rakev s ostatky zemřelého šesti muži ručně vynesena na vrchol kopce Brálová, kde rakev s ostatky převzalo dalších šest mužů. Ty pak ve Štítné nad Vláří na návsi u sochy sv. Jana Nepomuckého vystřídali nebožtíkovi příbuzní. Zde také již průvod očekával kněz a za jeho účasti došel průvod do kostela, kde byl proveden pohřební obřad a po něm byly ostatky zemřelého uloženy na místním hřbitově.

Nošení smutku

„Všeci byli oblečení černě, to aj potom nosili příbuzní na znamení smutku.“ (Informant František). Navrátilová (2004, s. 230–231) podotýká, že černá barva jako smuteční symbol k nám pronikla vlivem církevních obřadů zhruba v polovině 16. století a od 19. století se masivně rozšířila jako projev smutku. Pozůstalí po určité dobu od úmrtí svého blízkého nosili smuteční oděv. Jak dlouho, to záleželo na jejich vztahu k zemřelému. Přesnou specifikaci délky a charakteru nošení smutku v souvislosti s příbuzenským vztahem pozůstalého k zemřelému podává podrobně Guth-Jarkovský (2000). Parkes (1996, s. 134) se domnívá, že veřejný smutek měl své nepochybné výhody: „Nošení smutku poukazovalo na to, že se s určitými osobami musí jednat jinak než s ostatními. Od takových osob se neočekává, že budou veselé nebo se budou účastnit „bezstarostných“ aktivit. Protože se tito lidé cítí pravděpodobně „velmi sklíčeně“, pomůže jim, když to společnost uzná.“ Od této praxe se ale v současnosti upouští. „Nosila jsem smutek asi dva měsíce, ale to, jak se zdá, poněkud to vyšlo z módy. Měla jsem chuť si obléknout, co chci, ne jenom něco černého. Nemám tu barvu ani moc ráda.“ (Informantka Jana) „Neměl jsem nic na sebe, když mi zemřela matka. Na pohřeb jsem měl všechno vypůjčené – kalhoty, sako, černou kravatu i kabát. Vlastně jsem smutek odložil hned druhý den.“ (Informant Robert).

Pohřeb svobodných

Na pohřbech svobodných byly v průvodu nošeny symboly naznačující posmrtnou svatbu zemřelého, někde se dokonce účastníkům pohřbu rozdávaly snítky krušpánku, podobně jako jsou svatebčané označováni snítkami myrty. To popisuje i Saňák (nedatováno): „Mládenci byli ozdobeni kytičkou krušpánku na klopě kabátu a družice měly na hlavě malé věnečky, také z krušpánku. Před rakví šla družice oblečená v černém a nesla zlomenou svíci, tím znázorňovala smrt ženicha. Kytičku družbů i věnečky družic pak vhodili na rakev do hrobu.“ Také informantka Hana potvrzuje tuto praxi: „Svobodní mladí lidé měli bílou rakev a jejich pohřeb byl zároveň připomínkou toho, že se již skutečné svatby nedočkají. Proto mělo děvče u rakve „ženicha“ (svého přítele nebo snoubence) a mládenec „bílou“ a „černou“ nevěstu. Bílá nevěsta byla oblečena ve svatebních šatech a nesla polštářek se svatebním věnečkem. Černá nevěsta byla oděna smutečně, přes obličej měla černý závoj a v ruce zlomenou svíčku.“ (Informantka Hana).

Pohřeb dítěte

„Dodržoval se zvyk – a stále je ještě dodržován – že pokud zemře dítě, volí pozůstalí bílou rakev.“ (Informantka Hana). „Není to tak dávno, děcko malé umřelo. Strom na něho padnul v lese. Mělo bílou rakvičku, jak se patří.“ (Informant Karel). Taktéž Saňák (nedatováno, s. 167) popisuje, že dřív děti často umíraly, především kojenci. „Zemřelo-li dítě v rodině, leželo doma v rakvičce, kterou stolař zhotovil na počkání. Děvčátka přicházela se pohledem rozloučit s andělíčkem a každá donesla svatý obrázek, který položila na mrtvolku, takže někdy mrtvolka ležela úplně zakrytá obrázky. Někdy rodiče i byli rádi, že jedno ubylo, když jich měli už pěkný řádek a čím více dětí v chudobné rodině, tím více starostí. Na třetí den se konal pohřeb. Rakvičku ověncenou květinami nesli na malých mářách školáci a ostatní mládež byla za družby a družičky. Před rakví jeden družba nesl malou podušku, od níž dvě stuhy nesli dva družbové, každý vedle toho prostředního. Zemřel-li školák, u hrobu mu spolužáci na rozloučenou zazpívali nějakou píseň dojemnou. Většinou to byla: „Zasviť mi, ty slunko zlaté“...“ Po pohřbu všechna družina šla společně do hospody na „trachtu“, kde dostala limonádu a kousek „calty“ nebo rohlík.“ Kronikář Saňák (nedatováno, s. 167) se k úmrtí dítěte staví velmi pragmaticky: „A o jednu starost v rodině bylo méně.“ Jeho přístup je z dnešního pohledu téměř nepochopitelný a nepříjemný, nicméně realisticky koresponduje se situací v chudé lokalitě, kde bývaly vícepočetné rodiny a dětí bývalo klidně i více než deset.

Obřadní síň

Od ponechání těla zemřelého v domě smutku se později ustoupilo. Ve Štítné nad Vlčí-Popově byla vybudována obřadní síň, která měla být adekvátním prostorem pro občanské, tedy nikoliv náboženské rozloučení, což však bylo v obci, kde je katolické vyznání po generace hluboce zakořeněné, prakticky nemyslitelné. Smuteční síň a kostel

byly proto využívány symbioticky – v obřadní síni bylo uloženo tělo před vlastním církevním obřadem, proběhlo zde civilní rozloučení nebo rozloučení nad otevřenou rakví s nejbližší rodinou, avšak vlastní pohřební rituál se posléze konal v kostele. „Když umřela naša mama, byla otevřená rakev vystavená v obřadní síni. Pak rakev uzavřeli a šlo se do kostela, kde normálně pokračoval pohřeb.“ (Informantka Jana). Obřadní síň ve Štítné nad Vláří-Popově měla být od prvopočátku vybavena taktéž chladicím zařízením, jak ale Saňák (nedatováno, s. 431) ve své kronice konstatuje: „...k tomu hned nedošlo. Podle nařízení vrchních úřadů, musí být mrtvola nejpozději do osmi hodin od úmrtí převezena z domu smutku do chladírny. Protože ale ve Štítné chladírna zatím není, musí se uložit buď ve Slavičíně nebo v Brumově, kde mají chladírny. Převoz autem zajistí pohřební služba z Val. Klobouk. Asi hodinu před pohřbem „služba“ doveze rakev s mrtvolou do obřadní síně ve Štítné, kde se zástupce místního národního výboru nebo sboru pro občanské záležitosti pěkně a obsírně se zesnulým rozloučí, a rozloučení také provede kněz a zpěvák a průvodem se jde přímo do kostela, kde po mši sv. a pohřebním obřadu je pohřben na hřbitově.“ Saňák (tamtéž) také poukazuje na to, že od roku 1982 bylo nutné na Místním národním výboru platit za použití obřadní síně poplatek ve výši 115 korun. Podotýká také, že někteří pozůstalí obřadní síň vůbec nepoužívali a přivezená rakev s mrtvým, která byla před tím uskladněna někde jinde, byla přivezena přímo do kostela, kde proběhlo církevní rozloučení.

Rozloučení v kostele

„V kostele byla za zesnulého sloužena mše svatá pohřební, „zádušní“, při níž byla zdůrazněna naděje na vzkříšení a život věčný v Božím království. Loučení pak pokračovalo na hřbitově u vykopaného hrobu. Následoval nekrolog, poděkování za pozůstalou rodinu a za zpěvu a hudby pohřebních písní, např. *Blíž k Tobě, Bože můj*, byla rakev spouštěna do hrobu. Po společné modlitbě farář obřad ukončil, hosté podávali nejbližším truchlícím ruku jako výraz sdíleného účastenství a házeli na rakev hrst hlíny nebo květiny. Hudba hrála písně, který měl zemřelý rád. Třeba *Už mě koně vyvádějí* nebo *Zahučaly hory*. Po pohřbu bylo pro účastníky připraveno setkání, kde se v dobrém na zemřelého vzpomínalo. Toto setkání se dříve připravovalo doma, pak se přesunulo do restaurace nebo do hospody.“ (Informant František). Saňák (nedatováno, s. 170) ve své kronice píše: „Po pohřebních obřadech v kostele, šlo se s křížem v čele ke hrobu, kde kněz posvětil připravený hrob a po křesťanském rozloučení obřad skončil.“ Po vykonané pobožnosti byla rakev spuštěna do hrobu, někdo z rodiny poděkoval účastníkům za doprovod a pozval je na smuteční hostinu. Navrátilová (2004, s. 239) zmiňuje, že bývalo a doposud bývá zvykem vhodit do hrobu hrst hlíny. Házení zahajoval kněz slovy: „prach jsi a v prach se obrátíš“ a po něm se vystřídalí všichni účastníci pohřbu. Někteří mlčky, jiní nahlas pronášeli, např.: „Odpočinutí lehké, dej mu pane“; „Budiž ti zem lehká“; „Aby tě zem netlačila“ apod. Vhozením hlíny do hrobu vlastní pohřební obřad skončil. Také Navrátilová (2004, s. 239) zmiňuje, že poté někdo z příbuzných účastníkům pohřbu poděkoval za účast a pozval je na smuteční hostinu. Citovala jedno z možných poděkování (tamtéž): „Děkuji vám, milí

přátelé, že jste se obtěžovali a tohoto našeho milého spolubratra na toto posvátné místo doprovodili a za spásu jeho duše se pomodlili. Pán Bůh vám to zaplať životem věčným,“ nebo jen prostěji: *„Pán Bůh zaplať, že jste nám tatíčka pomohli pochovat“*. Autorka taktéž připomíná, že ze hřbitova se pohřební průvod vracel většinou již za doprovodu veselejšího pochodu. *„Po pohřbu se šlo do hospody a to všichni, kteří s nebožtíkem byli z rodiny. Tam se popilo pivo nebo gořalka anebo oboje. Někdy se popilo i více a někdy se to neobešlo bez hádek nebo dokonce šarvátek.“* Saňák (nedatováno, s. 170).

„Za měsíc po úmrtí je za zemřelého v kostele sloužena mše, tzv. třicetidenní, při které se věřící soustřeďují na modlitby za spasení duše zemřelého a za útěchu živé rodiny.“ (Informant František). Po dobu smutku se pak pozůstalí zdržovali hlučných společností, slavností, hostin, výletů a koncertů, ba dokonce i sportu, přestože by byl dotyčný profesionál (Guth-Jarkovský, 2000, s. 268–269).

Situace dnes

Je-li to možné, stále se upřednostňuje úmrtí doma. Ve Štítné nad Vláří-Popově není nemocnice, nejbližší se nachází ve Slavičíně, což je asi 33 km, případně ve Vsetíně, to je asi 39 km daleko. Ale i při úmrtí jinde, např. v zařízení sociálních služeb, se zemřelý symbolicky vrací do své rodné obce, aby zde spočinul na místním hřbitově. Pohřební rituál je i ve 20. letech 21. století založen na tradičním modelu. Tělo sice již nezůstává až do pohřbu v domě smutku, není tedy ani tlak na dobu konání obřadu, což bylo dříve zpravidla třetí den od úmrtí. Zákon o pohřebnictví nestanovuje striktně žádnou dobu, do kdy je nutné konat pohřeb, a tak jsou termíny pohřbení různé a vycházejí především z potřeb vlastní rodiny a časových možností kněze. Parte (oznámení o úmrtí) je veřejně vyvěšeno na návsí a na pohřeb mohou přijít všichni, kdo se cítí dotčení smrtí dané osoby. Matrika obecního úřadu ve Štítné nad Vláří-Popově žádá také všechny pozůstalé, aby poskytli fotografii zemřelého, která je každoročně vyvěšena na hřbitově v období kolem „Dušiček“, jakýsi přehled všech, kteří v obci zemřeli, resp. byli pochováni za uplynulé období. Ve Štítné nad Vláří-Popově se pohřbívá i v sobotu, aby se obřadu mohli zúčastnit všichni, kteří jsou jinak v zaměstnání. Zohledňuje se možnost, *„aby mohli všichni přijet, i ti z daleka“* (Informant Robert), takže se zbytečně s obřadem nespěchá. Stanovit ideální dobu pohřbu je ale obtížné. Pohřeb by neměl být konán dříve než tři dny od smrti, protože pozůstalí jsou stále ještě ve fázi šoku (Kubičková, 2001, s. 245) a je pak obtížné naplnit efektivně všechny funkce pohřebního rituálu. Někteří pozůstalí tvrdí, že více než osm dní *„je už hodně“*. *„Bylo to strašně dlouhé, jenom jsme si říkali, ať už je to konečně za námi.“* (Informant Robert). *„Je to takový hluchý prostor – napřed honička, než člověk všechno zařídí, a pak jenom sedí a čeká na pohřeb. Nemůžete nic dělat, tak už jenom přemýšlíte, co by kdyby...“* (Informantka Jana). *„V obou případech jsme čekali na pohřeb skoro dva týdny, chtěli jsme pohřeb v sobotu, ale pan farář měl svatbu, takže pak přicházela v úvahu ta další sobota. Ale bylo to hrozně vyčerpávající.“* (Informantka Jana). Za vhodnou dobu pro pohřeb se považuje přibližně 5 až 6 dní po úmrtí. Tato doba je nezbytná pro akceptaci ztráty a schopnost přijmout kondolenci. Svoji roli ovšem hraje mnoho faktorů,

např. okolnosti úmrtí, vzdálenost místa úmrtí apod. (Kubíčková, 2001, s. 246). I při úmrtí doma odváží tělo zemřelého pohřební služba a opět ho přiveze v den pohřbu ke smutečnímu rozloučení. Zákon o pohřebnictví sice stále umožňuje pohřby z domu smutku, jednoznačně je však ve Štítné nad Vláří-Popově již preferováno rozloučení přímo v kostele. Církevní pohřeb stále představuje majoritní praxi pohřebních rituálů ve Štítné nad Vláří-Popově. Přestože blízcí pozůstalí nejsou věřící, zbytek rodiny zpravidla byl, resp. je. Panuje tak určitý sociální tlak k přípravě a realizaci náboženského rituálu. „Sociální“ pohřby nenašly v této tradiční komunitě místo. „*Tož, co by si o nás pomysleli, co by tomu řekli lidé... to by byla haňba...*“ (Informant Alois). Smuteční průvod z kostela vyprovodí zemřelého na jeho úplně poslední cestu ke hrobu, kde je posléze rakev uložena. Změnilo se složení průvodu – za rakví již přímo kráčí nejbližší pozůstalí.

Dopady epidemiologické situace v souvislosti s onemocněním covid-19

Přes všeobecné rozšíření kremací je pohřeb žehem ve Štítné nad Vláří-Popově spíše výjimkou. Protiepidemiologická opatření v souvislosti s onemocněním covid-19 a zvýšená úmrtnost v některých rodinách však vedla k přehodnocení postojů ke kremaci i ve Štítné nad Vláří-Popově. I v době přísných restriktivních opatření panovala snaha udržet pohřební rituál v obvyklé podobě – rozloučení v kostele, ačkoliv byl počet účastníků v kostele limitován (předkládaly se jmenné seznamy těch, kteří mohou vstoupit do kostela), zbytek rodiny a smutečních hostů postával v rozestupech na hřbitově. Upustilo se od kondolencí ve formě podání ruky, případně se tělo po církevním obřadu odváželo ke zpopelnění do krematoria. Kary se konaly pouze v úzkém rodinném kruhu většinou v domě někoho z rodiny, protože restaurace byly během covidu uzavřené, přesto se považovalo za důležité dostát určité tradici a podpořit rodinnou pospolitost. „*Nechtěla jsem jít na smuteční hostinu, bylo mi to blbé, ale bratranec mi řekl, že je to možná poslední možnost podívat se do domu našich otců. A tak jsem šla. Neměli jsme strach, že by nás někdo udal nebo tak, strýc bydlel až na Kopanicách na samotě, široko daleko nikde nikdo. Sedělo se vevnitř, venku na zahrádce, jedli jsme ten guláš z plastových misek jednorázovýma lžičkami, popíjeli slivovici a nakonec to bylo strašně fajn...*“ (Informantka Jana). Po uvolnění covidových opatření lze vysledovat návrat k původní podobě rituálu – pohřební služba přiveze uzavřenou rakev, pohřby už asi od 90. let 20. století neprobíhají s otevřenou rakví. Po církevním obřadu proběhne rozloučení u hrobu, uložení rakve do země a poté odchází pozůstalí na kar. Přestože i pohřební hostina byla na většině území na ústupu, považovala se za zbytečnou, ve Štítné nad Vláří-Popově bylo nemyslitelné tuto součást smutečního rituálu opomenout a „*neuctít hosty a nepohostit je*“ (Informant Alois). V současnosti se pohřební hostiny pořádají buď v restauračních zařízeních nebo v pronajatých sálech, případně jiných vhodných prostorách, ev. v domě některého z pozůstalých. Momentálně je nabídka restauračních zařízení v obci značně limitovaná, takže pokud je v jiných vhodných prostorách v daném termínu obsazeno (např. z důvodu konání svatby nebo křtin), přejíždějí pozůstalí na smuteční hostinu do vedlejších obcí, např. Brumova-Bylnice. Maiello (in Špatenková, 2014, s. 199–200) konstatuje, že „*pohřební hostiny stále plní*

svoji terapeutickou funkci. Nejbližší pozůstalí dorazí na hostinu zpravidla v devastovaném psychickému stavu. Po skončení hostiny, ve většině pozorovaných případů, vypadá jejich výraz obličeje uvolněnější. Kouzlo pohřebních hostin spočívá v tom, že navzdory různým zákazům je to obyčej, který kontinuálně přetrvává od paleolitu ... díky tomu, že existuje neporušená kontinuita tohoto zvyku, pozůstalí nemají sílu jej odmítnout, a proto se podřizují nátlaku komunity, aby se psychický stav blízkých pozůstalých vrátil k normalitě. Dnes se pohřebních hostin často účastní i duchovní, u nás zejména faráři, samozřejmě ne všichni. Duchovní se může k pozůstalým připojit nejen ve fázi zahájení smuteční události, tj. rozloučení se zemřelým, ale také až při hostině, která již může mít bujarý charakter. Záleží na jeho uvážení. Přítomnost faráře v případě věřících rodin posiluje a zrychluje proces návratu k normalitě a akceptaci smrti.“

Nošení smutku

Nošení černého oblečení je stále preferováno při účasti na pohřbu, ale již je tolerován i jiný oděv. Od dlouhodobého „nošení smutku“ jako veřejného projevu truchlení se s výjimkou nejstarší generace upustilo. Smutek, způsob vyjádření a délka smutku u pozůstalých je v současné době více než nějakým sociálním rituálem dána vlastním uvážením a rozhodnutím. Veřejné znaky truchlení jsou zcela minimalizovány. V našich podmínkách se za veřejný projev truchlení u mužů považuje tmavý oblek a černá kravata, dříve to byla také černá páska na levém rukávu nebo na klopě. Ženy by měly být oblečeny do tmavých šatů. Délka nošení veřejného smutku je záležitostí individuálního rozhodnutí, u mnoha truchlících se shoduje s obdobím intenzivního zármutku. Stále ještě se ale blízcí pozůstalí během truchlení zdržují určitých aktivit, např. tancování a veselí.

ZÁVĚR

Elias (1998, s. 8) lapidárně tvrdí, že: „Smrt je problém živých. Mrtví žádné problémy nemají.“ A právě živí se potřebují se svými mrtvými náležitě rozloučit, prožít si jejich odchod i vlastní utrpení způsobené jednak ztrátou milované osoby a jednak konfrontací se svojí vlastní smrtelností, protože jsou vystaveni svému vlastními strachu ze smrti. Existence jakýchkoliv rituálů dává všem určitý pocit jistoty a bezpečí, co se bude dít v mezních situacích. Pohřební rituál vytváří jakýsi daný scénář průběhu rozloučení pozůstalých se zemřelým a nabízí vzory a modely chování a způsoby reakcí v náročné životní situaci. Je něčím, co „pomáhá přežít v období, které se jeví k nepřežití“ (Informantka Jana). Pohřeb je příliš významný rituál na to, aby byl opomíjen. Církevní pohřeb představuje oproti občanským pohřbům, které byly zpravidla pozůstalými vnímány jako prázdné, vyčpělé a nicneříkající, jeden z nejpropracovanějších rituálů v dějinách lidstva vůbec. Přes veškeré snahy vnést do pohřebních rituálů určité inovace (např. přírodní pohřbívání, rozptýlení popela zemřelého na jeho oblíbeném místě, vytvoření z popela zemřelého diamant, kompostování těl apod.) se dá očekávat, že tradice církevního pohřebního obřadu ve Štítné nad Vláří-Popově přetrvá minimálně po dobu současné žijící generace starousedlíků hrdě se hlásících ke své církvi, komunitě a jejímu odkazu.

Literatura

ALAN, J. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama, 1989. ISBN 80-7038-044-6.

ALEXANDER, J. C., GIESEN, B. and, MART, J. L. (eds.). *Social Performance, Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*. New York: Cambridge University Press, 2006.

BABIČKA, V. Vývoj katolické religiozity v Českých zemích v letech 1949–1989 (na základě zjišťování Státního úřadu pro věci církevní a Ministerstva kultury – sekretariátu pro věci církevní). *Sborník archivních prací*. 2005, 55 (2): 379–506.

Česko v datech. Hřbitovy v datech. Dostupné z: www.ceskovdatech.cz/clanek/142-hrbitovy-v-datech.

BELL, C. M. *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford: Oxford University Press, 1992. ISBN 9780199733620.

BERGER, P. L. and LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999. ISBN 80-85959-46-1.

BUGEL, W. a kol. *Pohřební obřady v různých liturgických tradicích*. Olomouc: UPOL, 2016. ISBN 978-80-244-4855-8.

CLAYDEN, A. and DIXON, K. Woodland burial: Memorial arboretum versus natural native woodland? *Mortality*. 2007, vol. 12, no. 3.

CONNERTON, P. *How Societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. ISBN 9780521270939.

DAVIES, D. J. and RUMBLE, H. *Natural Burial: Traditional – Secular Spiritualities and Funeral Innovation*. London: Continuum, 2012. ISBN 10 1441152784.

DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. Praha: Volvox Globator, 2002. ISBN 80-7207-628-4.

ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998. ISBN 80-85844-39-7.

FROLEC V. *Čas života*. Brno: Blok, 1985. ISBN 47-006-85.

GUTH-JARKOVSKÝ, J. *Společenský katechismus*. Praha: Levné knihy, 2000.

GRÜN, A. *Smrt v životě člověka*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1997.

HARTL, P., HARTLOVÁ, H. *Velký psychologický slovník*. Praha: Portál, 2010. ISBN 978-80-7367-686-5.

HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*. Praha: Galén, 2007. ISBN 9788072624713.

JAKEŠOVÁ, P. *Veřejní správa na úseku pohřebnictví*. Rigorózní práce. Brno: MU, 2005.

KOTRLÝ, T. *Pohřebnictví*. Praha: Linde, 2013. ISBN 978-80-86131-95-5.

KOVÁŘ, D. *Budějovické hřbitovy*. České Budějovice: Historicko-vlastivědný spolek v Českých Budějovicích, 2001.

KUBÍČKOVÁ, N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha: ISV, 2001. ISBN 80-85866-82-X.

KŘIVOHLAVÝ, J. *Křesťanská péče o nemocné*. Praha: Advent, 1991.

LECHNER, Z. *Počet kremací v ČR v letech 2004 až 2018*. Olomouc: TABO-CS, 2019.

MENCL, F. X. *Pohřeb ohněm: několik kapitol o zpopelňování mrtvých*. Praha: Krematorium, 1922.

Národní památkový ústav. *Památkový katalog*. Dostupné z: www.pamatkovykatalog.cz/krematorium-13867008.

NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3.

NEŠPOR, Z. R., VÁCLAVÍK, D. a kol. *Příručka sociologie náboženství*. Praha: SLON. 2008. ISBN 978-80-86429-92-2.

NEŠPOR, Z. R., NEŠPOROVÁ, O. "V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí" Čtyři pohledy na vývoj křesťanského hnutí v české společnosti. *Soudobé dějiny*. 2011, vol. 18, no. 4, p. 563–602.

NEŠPOROVÁ, O. Století proměn v pohřbívání: od církevního uložení do země ke zpopelnění bez obřadu. *Český lid. Etnologický časopis*. 2013, vol. 100, no. 2, p. 183–204.

NEŠPOROVÁ, O., TÓTH, H. Communist Funeral Reform in Central Europe (1948–1989): From Religious to Civil Funerals in Czechoslovakia and Hungary. *OMEGA-Journal of Death and Dying*. 2021.

Obec Štítná nad Vláří – Popov. Dostupné z: www.stitna-popov.cz.

ONDRAČKA, L., KROPÁČEK, L., HALÍK, T., LYČKA, M. a ZEMÁNEK, M. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. Praha: Cesta domů, 2010.

PARKES, C. M. *Bereavement. Studies of Grief in Adult Life*. London: Penguin Books, 1996.

PERA, H. and WEINERT, B. *Nemocným nablízku*. Praha: Vyšehrad, 1996. ISBN 80-7021-152-0.

PŘIDALOVÁ, M. Proč je moderní smrt tabu? *Sociologický časopis*. 1998, roč. 34, č. 3.

SAŇÁK, J. Úmrtí v rodině a pohřeb. *Kronika Jestřabí*. Svazek IX. Strojopis, nedatováno, s. 167–171.

SILVERMAN, D. *Jako robiť kvalitatívny výskum*. Bratislava: Ikar, 2005. ISBN 80-551-0904-4.

ŠEJVL, J. a STEJSKAL, D. *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha: Wolters Kluwer, 2011. ISBN 978-80-7357-680-6.

ŠPATENKOVÁ, N. a kol. *O posledních věcech člověka*. Praha: Galén, 2014.

ŠURÁŇ, P. a FOJTÍK, P. *Kaple neposkvrněné Panny Marie Svatohostýnské v Jestřabí: 90 let od posvěcení kaple (1927–2017)*. Jestřabí: Obec Jestřabí, 2017.

TICHÝ, R. a VÁVRA, M. Náboženství z jiného úhlu." *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. 2012, vol. 48, no. 5, p. 1023–1025.

VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha: NLN, 1997. ISBN 80-7106-178-6.

WORDEN, W. J. *Grief Counselling and Grief Therapy*. New York: Springer Publishing Company, 1982.

Kontakt

PhDr. Mgr. Naděžda Špatenková, Ph.D., MBA
Ústav pedagogických a psychologických věd
Fakulta veřejných politik v Opavě, Slezská univerzita v Opavě
Bezručovo nám. 885/14, 746 01 Opava
nadezda.spatenkova@fvp.slu.cz